

A közép-európai esszéregény mint hagyomány és konzervatív eszme¹

Múlt hónapban jelent meg az esszéregényem, *A kikényszerített álom*, amely egy székely író, Tamási Áron szülőföldjéhez, szülőfalujához, Farkaslakához való viszonyán és életművén keresztül dolgozza fel a saját életemet, valamint teszi fel az Istenre, a hazára és a nyelvre vonatkozó nagy kérdéseket. Önéletrajz? Szociográfia? Útirajz? Filozófiai esszék gyűjteménye? Szatirikus korrajz? Metaforikus tépelődés? Elbizonytalanodom, ha a műfaját kell meghatároznom. Ráadásul a fantázia is működésbe lép a szövegben, hiszen klasszikus európai és magyar írók – köztük Tamási Áron – hús-vér alakban is megelevenednek, beszélgetnek egymással és a szerzővel, akinek kiléte meglehetősen homályos. Négy kultúrtáj képzete szövődik össze álomból, emlékezésből és elmélkedésből; a cselekmény négy helyszínen, Budapesten, Farkaslakán, Triesztben és New Yorkban játszódik, így térpoétikai szempontból nemcsak a valóság és a fikció színterein mozog, hanem olyan köztes régióban, amit Közép-Európának szokás nevezni. Miféle szellemi gravitáció vonzza az írást az esszéregény – mert ez a legtalálhatóbb besorolás – kevert műfajához, amelynek aligha vannak kétségsbevonhatatlan követelményei, mi mégis csallhatatlanul érzünk rá az ízére, puhatozhatjuk ki domborulatait, térképezzük fel kiterjedéseit? Az esszéműfaj és annak egyik változata, az esszéregény hasonlóképpen átmeneti, mint a közép-európai történelmi zóna. Emez a személyesség és az objektivitás, a szép irodalom és a filozófia, nemritkán a fenomenológiai introspekció és a tudományos módszertan, amaz Kelet és Nyugat között ver hidat. Sajátos írásmódjával együtt született meg az egyetemességet és a regionalizmust szintetizáló értelmiségi diskurzus hangtartománya, amely a közteslét művészeti, politikai, társadalmi dilemmáival vívódik. Az ide gyökerező eresztett esszéírói tradíció jelesei részint közép-európaiságukból fakadóan szólaltatják meg ezt a regisztert, részint és folyamatosan a közép-európaiságukkal való számvetésre kényszerülnek általa.

Politikafilozófiai nézőpontból föl kell tennünk a kérdést, hogy e szemléletmód, értelmiségi irányultságú lévén, ösz-

szegegyeztethető-e a konzervatív eszmével, valamint hogyan illeszthető a mai digitális anarchia, a kiber-Leviatán technológiai kereteibe. Thomas Mann híres könyve, az *Egy apolitikus ember elmélkedései* az idő tájt bírálta az „értelmiségi köztársaság” tagját, a se nem tisztán művész, se nem tisztán politikus, ám egyszerre mindkét világ jogsultságaira igényt formáló „szellempolitikust”, amikor az avantgárd akcionizmus kibontakozott.² Ezt a filozófiai alapállást értelmezte tovább az elkötelezett egzisztencialista művész, majd a frankfurti iskolában a marxi proletariátus feladatát átvevő kritikus értelmiség szereptudata. A magyar politikafilozófus, G. Fodor Gábor „politikai szecesszióknak” hívta, és ekként par excellence természetellenesként azonosította, aki nem a maga, hanem a más dolgát végzi.³ Jászi Oszkár és Németh László, G. Fodor legfontosabb magyar példái,⁴ nemcsak az esszé műfaját művelték a mai napig hatásuk alatt tartva az eszmetörténeti gondolkodást, de Közép-Európáról is kiforrott elmélettel álltak elő. Ám komoly kételyeket ébreszt ezzel a szerepfelfogással szemben az amerikai Richard Florida is, aki úgy véli, hogy a humán kultúrát fenntartó hagyományos értelmiséget a virtuális valóságot termelő „kreatív

Trieszt
városháza,
a Piazza Unità
d'Italia,
2017
Fotó:
Diego Delso
© Wikimedia
Commons

¹ Elhangzott angol nyelven a ljubljani *Central Europe: A Constant in a Changing World?* című konferencián 2025. szeptember 16-án.

² MANN, Thomas: *Egy apolitikus ember elmélkedései*. Ford. GYÖRFFY Miklós, Bp., Helikon, 2000

³ G. FODOR Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Bp., L'Harmattan, 2004, 39.; vö. *A dolgok természete* című tanulmánykötetnek a szerkesztők által jegyzett bevezetőjével. *A dolgok természete*. Szerk. G. FODOR Gábor, LÁNCZI András, Bp., Századvég, 2009, 8.

⁴ *Politikai szecesszió*. Szerk. G. FODOR Gábor, Bp., Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány, Kortárs, 2003

Varenna
a Comói-tó
partján,
2020
Fotó: Maurizio
Moro5153
© Wikimedia
Commons

osztály” váltja fel, amely széles körben hasznosítható és könnyen átruházható designelemeket állít elő (*The Rise of the Creative Class*).⁵ Velük szemben és gyakran éppen az esszéírói tradícióra hivatkozva emel szót az intellektualizmus mellett Russell Kirk. Eszmetörténeti nagymonográfiájának mottójául választja a Coleridge-től való idézetet, amely a „spekuláció szellemét és hangvételét” a vallás, a törvényhozás, az erkölcs, a művészetek, a szokás és a divat társadalmi jelenségeit döntően meghatározó tényezőként veszi számba (*The Conservative Mind*).⁶ Arisztotelész óta köztudott, hogy a helyes államforma a demokratikus és az arisztokratikus elemek egyensúlyán alapul, és az utóbbihoz nélkülözhetetlen szellemi arisztokrácia Közép-Európában végképp nem fejthette ki más fórumon a tevékenységét, mint a politikai, a történelmi és az irodalmi esszéekben. Ennek okaként a stabil jogintézmények hiányát jelölhetjük meg, valamint azt, hogy az elnyomó politikai ideológiák – főként a bolsevizmus – nem engedték a kü-

lönféle filozófiai iskolák hagyományainak kialakulását, illetőleg az iskolateremtőket Nyugatra üldözték, emigrációba szorították, miként azt Hanák Tibor részletesen taglalja (*Az elfelejtett reneszánsz*).⁷ Ugyanakkor a leghíresebb nyugati konzervatív filozófusok végszáva is voltaképpen a szellemi felsőház szükségességét hirdeti Burke-től és Tocqueville-től Russell Kirkig, T. S. Eliotig és John Lukacsig. Ha konzervatívként jobban bízunk a személyekben, mint az intézményekben, amit nehéz vitatni, hinnünk kell az elvonulásban, a kontemplatív életforma jótéteményeiben. Ez akkor is igaz, ha én személy szerint, jogászként megtanultam szeretni Max Weber racionális államát és bürokráciáját. A közép-európai politikai közösségek a rendszerváltások után túl sokat bíztak az eljárásokra, a formális igazságosságra, az utóbbi időben viszont sokszor átbillen Iustitia mérlege, és a technokráciától való félelmünkben kezdünk lemondani az intézmények nyújtotta jogbiztonság ígérétééről. Az intézmények célracionalitása és a sze-

⁵ FLORIDA, Richard: *The Rise of the Creative Class. Why cities without gays and rock bands are losing the economic development race* = *Washington Monthly*, May 1, 2002
<https://washingtonmonthly.com/2002/05/01/the-rise-of-the-creative-class/>

⁶ KIRK, Russell: *A konzervatív eszme Burke-től Eliotig. Történelmi útmutató a józan észhez*. Ford. LENGYEL BALIKÓ Péter, POGRÁNYI LOVAS Miklós, Bp., Alapjogokért Központ, Jogállam és Igazság Non-profit Kft., 2025

⁷ HANÁK Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében*. Bp., Göncöl, 1993

mélyes állásfoglalások hitelessége egymást kölcsönösen erősítve teremtik meg politikai közösségeink jó kormányzásának feltételeit.

Meghökkenő, hogy rá hivatkozom, de Habermas is belátta, és ebben egyetérthetünk vele, hogy a demokráciák nem képesek újratemelni kulturális előfeltételeiket.⁸ Habermasnál sokkal meggyőzőbben és alaposabban mutatja be ugyanezt Reinhart Koselleck könyve, amikor „a tudós köztársaság és az állam között általa meghúzott határt átlépő” kritika ambivalenciáját abban éri tetten, hogy egyszerre apolitikus és politika felett álló, mégis politikus (*Kritik und Krise*).⁹ A közép-európai esszéíró értelmiség mindvégig, egészen a jogállami átmenetekig az állam- és társadalomtörténetnek abban az abszolutista stádiumában volt kénytelen megrekedni, amelyből Koselleck gondolatmenete a politika és a morál szétfejlődéséről kiindul. Ebből fakadt írástudóink állandó és leküzdhetetlen frusztrációja, kényszerképze az elmaradottságról, a fáziskésésről, amelyet mindenütt Schicksalsgemeinschaft gyanánt könyvelve el, kétféle stratégiával kezel. A két stratégia antagonisztikus: Közép-Európa fixáció vagy sajátosság. Előbbi esetben a város és a nép, a politikai állam és a polgári társadalom megkésett fejlődésének következménye, aminek folyományaként a cél a nemzeteszme való felülemelkedés, vagyis a haladás kierőszakolása. Utóbbi esetben a fejlődésnek a Nyugattól eltérő mintája értéktelített adottság, és a cél a kiegyensúlyozott nemzeteszme megteremtése, amely nem következhet pusztá mintakövetésből. Mindkettőben közös azonban, hogy akár a haladáselv, akár a hagyomány kiteljesítésének elve a mértékadó, a közjó heroikus értelmiségi szerepvállalás nélkül aligha mozdítható elő. Az előbbire példa a történeti esszét művelő Szűcs Jenő, aki a nyugati típusú feudalizmusok szerves fejlődésével ellentétes közép-európai történelmet vázolja fel, és az alulról felfelé építkező nyugati társadalmakat mintegy idealizálja azáltal, hogy az attól eltérő modellt az állammal szemben domináns belső rendezővel hiányával magyarázza (*Vázlat Európa három történeti régiójáról*). A politikai esszét művelő Bibó István (*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*) és az irodalmi esszét művelő Szabó Dezső azonban a nyugati és a keleti modell közötti harmadik út megkeresésének igényét fogalmazták meg, és ezzel a másik stratégiához, a sajátosság méltóságához vezető útra merészkedtek.

Ami azonban elméleti deficit – s most lépünk túl a politikafilozófián –, a szépirodalom számára profit, amelyre a fiktív földrajzi tájegység, a Literaturlandschaft körülírása és megművelése révén tesz szert. Fried István az „irodalomköziség” címkéjével látja el ezt a „közép-európai szöveg univerzumot”, amely többnyelvű, a plurikulturalitás hordozója, s „hibrid kommunikációs terei” a „nemzeti sztereotípiák, az auto- és hetero-image-ok ellenében hatnak”. „Egyetemes szorongást” juttat kifejezésre ez az irodalom, hiszen egyetlen nemzet „sem úr a maga házában”.¹⁰ A társadalomlélektani megfigyelések a pszichoanalízisre teszik fogékonnyá az itt alkotókat, amely a műalkotások csaknem állandó ismérve: azáltal, hogy a közös hagyományra más nyelven, mégis hasonlóképpen reagálnak, a szövegek és a magatartásminták folyamatos interakcióba lépnek egymással, miközben roppant kevés az olyan befogadó, aki a német, a szlovák, a román, a cseh, a lengyel, a szerb, a szlovén, a horvát, az olasz és több más nyelven egyaránt rendszeresen olvas. Ilyen nagy olvasó volt a magyar Kiss Gy. Csaba, akit nemrég temettünk, és akinek életműve tanúskodik arról, hogy ha Közép-Európa nem is több fantomnál, ennek a fantomnak a lenyomata megtalálható az itt élő népek kultúrájában, szellemiségében. Kelet-Közép-Európa himnuszairól beszélve elevenítette föl a térségnek a Nyugattól eltérő, sajátos történelmi fejlődéséből fakadó elképzeléseit önmagáról, ahogyan a különféle nacionalizmusfelfogások, gyakran a politikai közösségről szóló közjogi rendelkezésekkel szemben, összeegyeztethetők.¹¹ Voltaképpen sajátos közép-európai fogalom a magyarok, szászok és románok hazájaként tisztelt Erdély önálló szellemiségét jelölő transzilvanizmus. Miként külön tartunk számon az esztétikumban politikai és irodalmi transzilvanizmusokat, a „politikai közép-európák” mellett – s természetesen azokkal összefüggésben – beszélhetünk az „irodalmi közép-európákról”.¹² Ha a politikai vetületre vagyunk kíváncsiak, Konrád György *Antipolitikája*, Kis János filozófiai alapozású demokraciá-felfogása vagy Adam Michnik liberalizmusa jóval kevesebb szellemi muníciót tartogat számunkra, mint ha egyenesen az irodalom felé vesszük az irányt. Az a politikai tartomány, amely áttételesen, az irodalmi szubuniverzumot pásztázva kerül a látóterünkbe, sokkal vonzóbb világnézet része, mint a par excellence „kulturpolitikai ellenhipotézisként” (Konrád) fennálló realitás.¹³

A Vaskapu-szoros
hajózáscsatornája,
1962
Fotó:
Drobní Nándor
Adományozó:
Droppa Kálmán
© Fortepan

⁸ HABERMAS, Jürgen: *Válságtendenciák a kései kapitalizmusban*. Ford. FELKAI Gábor = *Uő: Válogatott tanulmányok*. Szerk. FELKAI Gábor, ford. ADAMIK Lajos et al., Bp., Atlantisz, 1994, 59–140.

⁹ KOSELLECK, Reinhart: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Ford. BOROS Gábor, Bp., Atlantisz, 2016, 123.

¹⁰ FRIED István: *Tézisek Kelet-Közép-Európáról = Irodalmi Szemle*, 2012, 6. sz., 54–59.

¹¹ KISS Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai. Egy nemzeti jelkép történetéhez*. Bp., Nap Kiadó, 2011, 20–22.

¹² SZÁSZ László: *Változatok transzilvanizmusra = Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Szerk. BOKA László, Bp., MMA Kiadó, 2023, 241–280.

¹³ KONRÁD György: *Van-e még álom Közép-Európáról? = Uő: Európa köldökén*. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00166/konrad00179/konrad00179.html>

Lírai alteregóján, Mittel úron keresztül érvényesen mutatja meg a szlovákiai magyar költő, Tözsér Árpád, hogy Közép-Európát az irodalomtörténetekből tanulmányozhatjuk mint travesztiát és palimpszesztet, és első-sorban olyan stílusirányzatot érthetünk rajta, amely a századfordulón Musillal, Krausszal, Kafkával és Čapekkel kezdődött. *Mittelszolipszizmus* című költeménye a közteséget létélménnyé transzformálja, amelyben „érezik, amit más csak tanít, / hogy minden létező forma: Között. / Érzik: Között az Ég s az a Pokol, / Közöttek sora az idő s a tér, / Között a csillag és minden bokor, / a Nagy két széle két Nagyobbat ér.” Az esszé, az epika és a dráma köztes tere nem más, mint a közép-európai olvasmányok

intertextualitása, miként Tözsérnek a *Faustus Prágában* című drámai költeménye is kifejezi.¹⁴ A *tulajdonságok nélküli ember* dekadens Monarchiája, Kakánia, valamint Kafka térbeliesült rémlátomása, *A kastély* valahol a szellemi Közép-Európa origóján helyezkedik el. Musil az észszéregényben gondolkodó szerzők előfutára, Bécs pedig a közép-európai mnemotoposz egyik első manifesztációja. Nem sorolható fel valamennyi város és táj, régió és zóna, domborzati viszony és földrajzi egység, amelyek az elutazás és hazatérés, az elköltözés és kitelepítés, az impériumváltás és jogfosztás, a vándorlás és bujdosás, a keletkezés és megsemmisítés emlékezhelyei. Szabó Zoltán, a nagy magyar szociográfus, politikai gondolkodó és esz-

A bolognai
San Petronio,
Piazza Maggiore
és Palazzo
d'Accursio,
2006
Fotó: Steffen
Brinkmann
© Wikimedia
Commons

¹⁴ TÖZSÉR ÁRPÁD: *Erről az Euphorboszról beszélnek. Összegyűjtött versek (1963–2012)*. Pozsony, Kalligram, 2015. A verseskötet függelékében a tanulmányok ezt az irodalmi jelenséget emelik ki.

széista *Szerelmes földrajz* című vallomásos prózájában vetette papírra a következő megállapítást: „Magyarország több sikerrel asszimilálta Európa latin, germán és szláv tájait a Kárpátok kebelén magyarrá, mint amilyen sikerrel a magyar társadalom asszimilálni tudta a nemzetiségeket.”¹⁵ Táj és ember ugyanis egymást előfeltételezik, ha nem is akként, mint ahogy a *Perzsa leveleket* író Montesquieu vélekedett, akinek kedélye a racionalizmus szekrényében hűlt. A már említett költő, Tözsér Árpád Pozsonyban ad otthont alteregójának, Mittel Árminnak. A Vajdaságot Végel László és Tolnai Ottó emelte be Közép-Európa „extraterritóriumba”. Izgalmas felfedezés, hogy az esszé-író nemzedéknek nevezett XX. századi magyar humanisták egyik vezéralakja, Cs. Szabó László ugyanolyan mohón táplálkozik a görög műveltségből, s vizsgálja az antikvitást (*Görögökről*), mint a lengyel Zbigniew Herbert (*Barbár a kertben; Labirintus a tengerparton*), amikor az igazság, a hagyomány és a történelmi érzék nyomába erednek. Ugyanez a szemléletmód igazítja el a kortárs esszéregény, regényes esszé talán két legnagyobb figuráját, a saját szellemi fejlődéséről *Az Ulro országában* beszámoló Czesław Miłoszt, valamint a híres kiáltványt is közreadó (*A Nyugat elrablása, avagy Közép-Európa tragédiája*) Milan Kunderát. A Schönberg, Bartók, Kafka, Hasek, Musil, Broch, Gombrowicz, Schulz, Witkiewicz nyújtotta tágas perspektíva csakis olyasféle esszéregényekben nyitható ki, amilyenekben Kundera a műveltségelemeket és az aprólékos lélektani felismeréseket, a közösségi és a párkapcsolati drámákat összesíti. Ne feledkezzünk el a vajdasági Szabadkán született magyar, zsidó, montenegrói identitású Danilo Kiš írásáról: *Változatok Közép-Európára*. Ahány író, annyiféle vázlat és változat, s minduntalan más arányban keveredik össze valóság és képzelet. Ehhez

mérjük hozzá a budapesti Esterházy Péter, valamint a trieszti Claudio Magris *Duna*-könyveit. A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* és a *Hrabal könyve* a megsokszorozott közép-európai tudatok terét alkotják meg; éppúgy, mint Magris *Dunája* vagy remek könyvecskéje, a *Kisvilágok*, s hasonlóképpen azokhoz a trieszti írókhoz, különösen Boris Pahorhoz, akikről a konferenciát szervező Andrej Lokar kiváló esszéje tudósít. „Bárki lehet Duna!” – írta Esterházy, és ironikusan hozzátette: „Arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a futballcsapatot, a link vicc azt válaszolja, hogy részint az alkohol, részint az edző iránti töretlen gyűlölet. Ennyi. Ennyi volt Közép-Európa. Legalábbis Kundera definícióját csak a Szovjetunió tartotta életben.”¹⁶

Közép-Európára tehát tekinthetünk egyfajta írásmód, nyelvhasználat gyanánt, és amennyiben így közelítünk hozzá, az önéletrajzi ihletésű és az európai művelődés széles spektrumát átfogó esszéregény mozaikos szerkezete, többretegű jelentésmezője, valamint ironikus stílusminősége az igazán jellegadó szemléletmód. A magam könyvének kidolgozását elsősorban az emigráns magyar Cs. Szabó László, az emigráns cseh Kundera és a posztmodern Esterházy Péter mintái segítették elő. Az a varázslatos szöveguniverzum, amely a *Hűlő árnyékban* (Cs. Szabó), a *Halhatatlanság* (Kundera) és a *Kis Magyar Pornográfia* (Esterházy) intertextualitásában felveri a terepet a tűnődéshez. Főhősöm egy székely író, Tamási Áron, ám nemcsak ő utazik és téblábol a világban, nemcsak én tartok, majd válok egygyé vele, hanem a közép-európai ember, az ő tudatában, vagyis a miénkben pedig a nemzeti magaskultúrák interakciójából létrejövő, európai horizontú szimbolikus értelemvilág születik újjá fejezetről fejezetre, napról napra.

¹⁵ SZABÓ Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Bp., Osiris, 1999, 43.

¹⁶ ESTERHÁZY Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása. Lefelé a Dunán*. Bp., Magvető, 2020, 203.